

ISSN 1305-5992

Türkiyat Araştırmaları

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ

Sayı 2

Bahar 2005

OSMANLI ÖRFİ HUKUKUNDA STANDARTLAŞMA (16.YÜZYIL)*

Yunus KOÇ

Özet

Osmanlı yönetim dinamiğinde ilk karşımıza çıkan, idari alandaki kural ve uygulamalarda görülen birlik eğilimidir. Bu eğilimin daha başlangıçtan itibaren tımar rejimine yansıyan yönleri, kimlere tımar verileceğinden, tımarlıların devlet ve halk nezdindeki yetki, görev ve sorumlulukları gibi temel alanlara kadar genişçe bir yelpazede kendini gösterir. Bu hem idare, hem de vergi hukuku alanlarında belirli ölçüdeki standartlaşmayı beraberinde getirir. Ceza hukukunun "cerimeleri" ilgilendiren yönü de tımar sistemi ile alakası bakımından daha erken dönemden itibaren standartlaşmaya başlamıştır. Standartlaşmanın görülebildiği bir diğer alan, yine tımar rejiminin temel dayanağını oluşturan mirî toprak sisteminin uzantısı niteliğindeki toprak tasarruf hukukunda tebarüz eder. İmparatorluğun çok özel tarzlarda yönetilen Doğu Anadolu ve Mısır gibi bölgeleri dışında kalan sancaklarda toprak tasarruf sistemi de hukuken standartlaşmıştır. Bütün bu alanlar, hukuken kânun koyma gücünü elinde bulunduran ve hükmettiği yerlerde hakiyetinin devamını sağlamak isteyen imparatorun, yönetiminde bulunan topraklarda birliği tesis etme ve "imperium"a mensubiyeti pekiştirme endişe ve eğilimleriyle açıklanabilmektedir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı hukuku, Osmanlı kânun-nâmeleri, 16. yüzyıl Osmanlı, Örfî hukuk

Standardisation in the Ottoman Customary Law (16th Century)

Abstract

The first thing we encounter in the Ottoman administrative dynamic is the tendency of unity which is seen in the rules and implementations in administration. The aspects of this tendency reflecting on the *tımar* regime from the beginning show themselves in a wide range of areas such as the fundamental principle of distribution of *tımars* and the authority, duty, and

---

* Bu makale, IX. Uluslar arası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi'nde (20-23 Ağustos 2001, Dubrovnik, Hırvatistan) sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

the responsibilities of the *timariots* to state and society. This brings about, to some extent, the standardization either in administration or in tax legislation. The part of penal law concerning crimes (*cerime*), in relation to the *timar* system, began to be standardized from the very beginning. Another sector where standardisation could be seen is the law of land possession (law of fief-holding) the continuation of state-owned land system (*miri toprak rejimi*) which constitutes the basis of the *timar* regime. The system of land possession in provinces except for East Anatolia and Egypt which were governed with distinct codes was standardized. All of these can be explained by the concern of the sultan, who held the power of legislation and desired to retain his sovereignty within his realm, about the establishment of unity in the lands under his sovereignty and reinforcement of dependency to the *imperium*.

Key words: Ottoman law, Ottoman law-codes, 16th century Ottoman, Ottoman customary law

Giriş

Osmanlı hukuku alanında yapılan çalışmalarda içerik ve metod bakımında son yıllarda yeni açılımlar gerçekleşmiş olsa da hukukî yapının bütünüyle anlaşılması ve bunun kurumsal, siyasal, toplumsal ve ekonomik alanlarla alakası vs. gibi konularda daha başlangıç aşamasında bulunduğumuz söylenebilir. Bu durum hukukun alt alanları için de geçerlidir. Meselenin değişik boyutlarının ele alınması en azından hukuk ve tarih eksenli interdisipliner bir çalışmayı gerektirir. Diğer yandan bu zamana kadar çok sayıda kânunnâme yayınlanmış olmasına rağmen bunların ne form ve biçim ne de hukukî anlam ve içerik bakımından tam bir karşılaştırılmasının yapıldığı söylenebilir. Bu açıdan ceza hukuku alanında Uriel Heyd tarafından yapılmış çalışma bir istisnayı oluşturur (Heyd 1973).

Erken dönem Osmanlı hukukuyla alakalı metinlerin bir kısmı yayınlanmıştır. Bu metinlerden ve yapılan analizlerden daha birçok alanlarda olduğu gibi hukuk alanında da II. Mehmet döneminin bir sıçrama noktasına tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Fatih Dönemi gerçekten de kurumlaşma/kânunlaşma/devletleşme¹ bakımından önemli bir dönemektir. Bu hükme varılmasını sağlayan faktörler de cümlelerin malumudur. Bu sebeple konuyla ilgili belli başlı noktalar hatırlatıldıktan sonra sistemin/dönüşümün klasik şeklini aldığı XVI. yüzyılın ortalarına doğru, kânunnâmelerden hareketle

¹ Kavram bütünü Hassan (2001)'dan alınmıştır.

hukuk sisteminde görülen birlik eğilimi üzerinde durmaya çalışacağız. Daha doğrusu kurumlaşma/dévletleşme/kânunlaşma sürecinde çalışmanın başlığında yer alan standartlaşmanın nasıl ve hangi alanlarda işlediği, bu sürecin kânunnâmeler ve diğer hukukî metinler üzerinden hareketle tedricen nasıl gerçekleştiği, hangi alanların niçin standartlaşma bağlamında daha yavaş kaldığı sorunlarına temas etmeye çalışacağız.

Hemen ifade etmek gerekir ki Osmanlı'da hukukî alanda bir standartlaşmadan söz edilip edilemeyeceği ya da, aşağıda verilecek bulguların ne derecede bir standartlaşmadan bahse imkan vereceği sorusu ilk akla gelen problemdir. Bu bağlamda varılacak sonuçların bir bütün olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu şekilde başlangıçta ferman, hüküm, yasaknâme, kânunnâme şeklinde mevcut olan metinlerin şekil ve içerik olarak nasıl bir araya getirildiğini, zamanın şartlarına göre geçersiz kalan hükümlere mukabil, yeni hükümlerin sisteme/metinlere dahil edilerek nasıl genişletildiğini ve yaygınlaştırıldığını anlamak mümkün olacaktır. Böyle bir yöntemle elde edilecek sonuçların, bir hukukî birlik ya da standartlaşma olarak adlandırıp adlandıramayacağına yönelik hükme de sürecin incelenmesinden sonra varmak daha uygun olacaktır.

Standartlaşmaya giden yol

Standartlaşma ya da hukukta birliği tesis etme noktasında, temel alanın ya da merkeze yerleştirilen metin koleksiyonlarının *Kânunnâme-i Âl-i Osman*, *Kânun-ı Osmanî* denilen genel karakterli Osmanlı Kânunnâmeleri olduğuna şüphe yoktur. Bu kânunnâmeler özü itibariyle bütün bölgelere teşmil edilebilecek hükümleri ihtiva etmektedirler. Bu bağlamda Genel karakterli kânunnâmelerin daha dikkatli bir incelemeye tabi tutulması gerekmektedir. Tabii olarak genel karakterli kânunnâmelerin yanı sıra erken dönem hukuk metinleri, XV. yüzyılın ikinci yarısına ait yasaknâme, hüküm ve fermanlar ile bunların suretlerini bir araya getiren nüshalardan da yararlanması zarurîdir. Böylece hukukta birliğe gidişin aşamalarını ve standartlaşma teşebbüslerinin seyrini izlemek ve bunların yayılma ve uygulanma eksenlerini yakalamak mümkün gözükmektedir.

İlk önce Fatih dönemine ait yasaknâme, hüküm ve kânunların genel niteliklerine göz atmak gerekir. Devletleşme sürecinin yine dönüm noktasından birisi olan Teşkilat Kânunu, esprisi ve devletleşen organizasyonun ruhunu yansıtmaları açısından fevkalade ilgi çekici olmakla beraber, içeriği açısın-

da bakıldığında bu çalışmanın hedefleri dışında yer alır². Bu sebeple incelemede sadece belirli sayıdaki genel karakterli kânunnâmeden hareketle XVI. yüzyılın ortalarına doğru sistemin geldiği aşamanın ana hatları çizilmeye çalışılacaktır. Bu meyanda Fr. Kraelitz (1922)³ İnalçık-Anhegger (1956) ile Akgündüz (1990) tarafından yayınlanan kânun, yasaknâme ve hükümler çalışmanın hedefleri doğrultusunda gözden geçirilmiş ilaveten, biri tarafımızdan doktora çalışması esnasında incelenen (Koç 1997) iki yazma kânunnâme de işe sokularak temel noktalarda karşılaştırmalar yapılmıştır.

Kraelitz tarafından yayınlanan kânunnâme metninin başlığı *Hazihi Suret-i Kânun-ı Padişahî, Sultan Mehmed bin Murad Han* olup, son istinsah tarihi 893/1488'dir. Denilebilir ki, bu bilinen ilk genel karakterli kânunnâmedir ve daha sonra tekemmül ettirilecek diğer genel karakterli kânunnâmelere örnek teşkil etmiştir. İlk üç faslı ceza hukukuna ayrılmış ve zina, darpkat ve hırsızlık-içki konu başlıkları sıralanmıştır. Ceza hukukunu ilgilendiren bu ilk üç başlık altında, toplumda düzen ve asayişin temin edilmesi ve düzeni bozup huzursuzluk yaratılmasının önüne geçilmesine yönelik hükümler yer alır. Önceliğin bu türden huzura ve asayişe, dönemin deyiimiyle *nizâm-ı âleme* önem verilmesi hiç de şaşırtıcı değildir. Bu şekilde *imperium*/bey/sultan toplum içerisinde düzeni sağlamak için zor kullanma gücünü elinde bulundurduğunu ilan ve isbat etmeye başlayan bir siyasal yapı, yani devlet hakimiyetini ve hükmünün icrasını hedeflemektedir. Böylece suçlar ve suçlular kişisel intikam ve kan davası (klan-aşiret gelenekleri) yoluyla değil, düzeni sağlamayı üstlenen bir üst kurum tarafından cezalandırılacaktır. Cezalandırma eylemi tabii ki, yargısal mekanizmanın kararı ile ama Sultanın töre/yasak/örfünü yürütmeye memur organları ve temsilcileri eli ile gerçekleştirilecektir. Bu ise devletleşmenin kelimenin tam anlamıyla olmazsa olmaz ön koşullarından biridir. Kraelitz tarafından neşredilen kânunnâmede dördüncü faslın özel bir adı yoktur ve vergi ve toprak hukukuyla ilgili hükümleri ihtiva etmektedir. Burada da meşhur resm-i çiftin kökeni konusundaki tartışmalara⁴ yol açan "senyörel" hizmetler ve bunların akçaya çevrilmiş bedellerini sıralayan hükümler vardır. Kânunnâmenin son iki bölümü *Kânun-ı Yörükân* ve *Kânun-ı Cebelüyan bâ Kânun-ı Müzevvec-i*

² Fatih'in Teşkilat Kânunnâmesi hakkında bkz. Abdulkadir Özcan (1982).

³ Kraelitz (1922) tarafından yayımlanan kânunnâmenin Türkiye'de yapılan sonraki neşirler için bkz. Ö. L. Barkan (1943: 387-395). Metin en son olarak da Akgündüz tarafından yayınlanmıştır. Ahmet Akgündüz, (1990: 347-357); Ayrıca bkz. A. Özcan, (1982: 7, 56).

⁴ Bu tartışmalarla ilgili olarak bkz.: H. İnalçık (1959: 575-610); N. Beldiceanu-P. Ş. Nasturel (1991: 61-118).

Gebrân başlıklarını taşır. Son başlık altında bac ve kapan vergilerine ait hükümleri de ihtiva eden düzensiz bir sıralanış söz konusudur. Kraelitz tarafından yayınlanan bu kânunnâme hiç şüphesiz türünün bilinen ilk örneğidir ve hükümlerin sayısı ve içeriği oldukça sınırlı olmakla birlikte, daha sonraki etaplar için bir hareket noktası teşkil edecektir.

Anhegger-İnalcık tarafından yayınlanan ikinci örnek, hacim ve muhteva açısından ilkinin nazaran daha geniş olmakla birlikte, genel karakterli kânunnâmeler çizgisinin dışında kalır. Ancak başlığı ve içerisindeki bazı hüküm ve yasaklar (mesela gümrük tarifeleri kısmı; İnalcık-Anhegger 1956: 45, belge no 35) daha sonradan genel karakterli kânunnâmelere intikal ettirildiğinden öneme haizdir. Kesin oluşturulma tarihi konusunda her hangi bir kayıt bulunmamakla birlikte naşirler tarafından II. Bayezid'in ilk iktidar yıllarına tarihlenmekte, fakat daha sonraları istinsah edildiği anlaşılmaktadır. Bizim açımızdan esas önemli olan nokta ise kânunnâmenin başlığıdır: *Kânunnâme-i Sultânî ber müceb-i örf-i Osmânî*. Burada *örf-i Osmânî* ibaresi kânun yapma ve uygulama gücünün, pekişmekte olan devletin kudretinde olduğu ilk kez bir kânunnâme mecmuasında yer alır. Tabii olarak bu başlığın kânunnâmenin meydana getirilişinden sonra yapılan istinsah sırasında da verilme ihtimali mevcuttur. Ancak her hal ve karda *örf-i Osmânî muccebince vaz' olunan* hükümler, kânunlaşma/devletleşme açısından ve dolayısıyla hukukta birliğin tesisine, yani standartlaşmaya dair gösterdiği işaret açısından önemlidir.

Tasnif sistemi, hacim, içerik ve kronolojik kıstaslar açısından üçüncü sırayı N. Beldiceanu tarafından yayınlanan kânunnâme mecmuası alır (Beldiceanu 1967). Bu kânunnâme her yönüyle kânunlaşma/standartlaşma gelişiminin en önemli aşamalarından birisini teşkil eder. Elde bulunan nüsha 1501 tarihinde istinsah edilmiştir ve 66 varaktır. N. Beldiceanu, eserde yer alan hükümlerin büyük çoğunluğunun Fatih dönemine ait olduğunu, eserin daha II. Bayezid (1481-1512) döneminde babasının kânunnâmesi olarak bilindiğini belirtir (Beldiceanu 1967:18). Ayrıca eserde Fatih döneminden önce var olan hükümler ile Fatih döneminde oluşturulan hükümlerin bir arada bulunduğu, dahası Fatih sonrasına ait (mesela 1495 yılında eklenen) bir kaç hükmün de varlığı dikkati çekmektedir (Beldiceanu 1967: 17,18). Kânunnâmenin başlığı *Kitâb-ı kavânîn-i örfiyye-i Osmânî*'dir ve bundan sonra formüle edilecek olan kânunnâmelerde de görüleceği üzere, kısa bir dua cümlesi ile başlar. Ardından da Sultanın kânun koyma gücünden başka, bu kânunların derlenip toparlanması ve bir cilt halinde bir araya getirilmesi için

“hükm-i kudretvân ve fermân-ı kazâ-i cereyân” olduğu belirtilir⁵. Kısaca o zamana kadar çıkartılan ve yürürlükte olan hükümlerin bir araya getirilmesi ve tasnif edimlisi için emir, bizzat hükümdar tarafında verilmiştir. Kânunnâmenin üç bab ve muhtelif fasıllardan oluştuğu metnin hemen girişinde belirtilir. Bu bağlamda daha sonra bu üç bab ve yirmi ya da yirmi dört fasıl üzere tertip edilme biçimi gelenek halini alacaktır. Fasılların iç düzenleri ve kânunnâmeler, metne dahil olan veya çıkartılan hüküm ve bölümler zamanın ihtiyaçlarına göre tanzim edilecek ve kânun düzenleyicinin genel karakterli *Kânun-ı Osmânî*'ye girmesini uygun gördüğü hükümler sonraki metinlerde yerini alacaktır. Kraelitz tarafından yayınlana ilk metinde yer alan ve ceza hukukuna ayrılan ilk üç fasıl, burada birinci babda dört fasıl halinde düzenlenmiş ve bölümlerin iç tutarlığına dikkat edildiği gibi, metin tekrarlarından da arındırılmıştır. Yedi fasıldan oluşan ikinci babda, ilk bölümler tımarlılar ve tımar gelirlerini düzenleyen hükümlerden oluşur. Sonraki fasıl Semendre, Morova, Drina ve Rudnik gibi Balkanlar'daki geçiş noktalarında alınması gereken gümrük vergilerini düzenler. Daha sonraları bütün bu özel düzenlemeler tek bir sistem dahilinde genel hükümler haline getirilecek ve yer adlarından arındırılacaktır. Aynı fasıl içerisinde bulunan ve Konya'da sikke basımını düzenleyen hükümler de, imparatorluğun para düzeninin yeniden organizasyonu çerçevesinde hükümsüz olacağı için sonraki kânunnâmelerde artık zikredilmeyecektir. İkinci babın 4., 5. ve 6. fasılları toprak vergisi ve zirai ürünler üzerinden alınan vergileri düzenleyen hükümlerden müteşekkildir. Son fasıl ise yaya ve müsellemlerle alakalıdır. Aslında bu fasılın, daha sonraki babda, yani *Azab, Yürük, Valak* gibi özel gruplara yönelik düzenlemelerin bulunduğu bölümde bulunması gerekmektedir. Nitekim daha sonraki kânunnâmelerde, bu düzenleme de yapılmış ve özel gruplara ait hükümlerin bulunduğu fasıllar en son babın maddelerini oluşturmaya başlamıştır. Bu kânunnâmede dikkati çeken en önemli husus artık ceza, vergi ve özel gruplara yönelik hükümlerin fasıllarla kesin olarak birbirinden ayrıştırılma girişimlerinin yoğunluğudur. Bu düzenleme içerisinde önemine binaen Balkanlar'da bulunan bazı gümrük noktalarında alınacak vergiler için yayınlanan hükümlerin ilgili yerlerle birlikte zikredilmesi, daha birleştirme öncesinde nasıl bir formül izlendiği, birleştirme formülasyonunun nasıl işlediği gibi konularda ip ucu sağlar.

⁵ “.. âyin-i kavâid-i cihâniyânî ve kavânîn-i örfiyye-i osmanî ki medâr-ı ıslâh-ı a'âm ve menât-ı cumhûr-ı ümemdir. Mecmû'-ı merkûmu muharrer olub bir mücellled defter olması husûsunda hükm-i kudretvân ve fermân-ı kazâ-i ceryân vârid olmağın....”, (Beldiceanu 1967: var. 1*v).

Bu çerçevede ele aldığımız dördüncü kânunnâme Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde 4049 numarada kayıtlı bir nüshadır. Başlık aynen şöyledir : *Hâzâ kânun-ı Sultan Süleyman Han e'azzallahü ensârahu min evvelihî ilâ âhirihi*. İçerik olarak bakıldığında Beldiceanu tarafından neşredilen kânunnâmeyle benzerlik (bab ve fasılların düzenlemesi açısından) göstermekle beraber tarihlemeye farklılık vardır. Metinde genel karakterli kânunnâmeye ait olan kısmın (1-34 varak) sonlarına doğru (v. 26) 929 (1523) tarihi yer alır. Bundan önce iki yerde de 937 (1521) tarihi geçmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla metnin teşekkülü Kânuni döneminin ilk yıllarında gerçekleşmiştir. Diğer taraftan Beldiceanu neşrinde yer alan bazı şehir ve yer adları (Eflak, Firenk, Dubrovnik, Senedire, Mora, Vidin) burada da zikredilmektedir. Konya'daki akça tahvili ile ilgili hükümler tekrarlanırken, Beldiceanu neşrinde bulunan ve İstanbul'a odun nakliyatı ile ilgili hükümler metinden çıkartılmıştır. Dahası *resm-i çifti* miktarı, genel hüküm olarak 33 akçe şeklinde verilmiştir ki Aydın, Biga, Bolu, Manisa, Hüdâvendigar, Menteşe ve Hamid vs sancaklarda gerçekten bu miktar caridir. Aynı vergi miktarı Beldiceanu neşrinde ve biraz sonra ele alacağımız Münih yazmasında 36 akçe olarak verilecektir ki, bu miktar Rum, Karaman, Hamid, Canik bölgelerinde geçerlidir.

Bu çalışma için ele aldığımız sonuncu kânunnâmeyi Münih Bevyera Devlet Kütüphanesi'nde 111 numarada kayıtlı bir yazma oluşturmaktadır. Kânunnâmenin başlığı şöyledir: *Kânunnâme-i Âl-i Osman, Hâzihi kânunnâme-i Sultan Mehmed Han ellezî yu'mel fî zaman-ı Sultan Süleyman Han*. Kânunnâmede tarih bulunmamakla birlikte, Kânuni döneminin ilk yıllarında teşekkül ettirildiği anlaşılmaktadır. Kânunnâmede biçim açısından yukarıda belirtilen ilk dört nüshadan farklı olarak bab ayrımına gidilmemiş, sadece fasıllar halinde tertip edilmiştir ki, fasıl sayısı 24'tür. Kânunnâmenin başlık kısmındaki kayıttan eldeki nüshanın Kânuni'nin ölümünden (1566) sonra istinsah edildiği anlaşılmaktadır. Dikkati çeken en önemli husus fasılların belirli bir mantık dahilinde sıralanmış olduğudur ve fasıl içi önem sıralamasının ve anlam bütünlüğünün, dönem koşullarına göre standart hale geldiğidir. Bundan kasıt imparatorlukta geniş kitleleri ilgilendiren hemen hemen bütün konuların kânunnâmeye intikal ettirilmiş olduğudur. Sıralama, ceza hukukundan sonra toprak hukuku ve reayanın statüsü, ardından öşür ile devam eder. Yörüklerle ilgili 6 fasıldan sonra otlak ve kışlak vergileri ile ilgili fasıllar art arda verilmiştir. Kovan, arus, bād-ı hevâ, duhan, değirmen vergileri de ayrı fasıllarda işlenir. Sipahiler, birey üzerindeki toplum kontrolünü öngören fasıldan sonra Yâya, Müsellem ve beytülmal konuları hükme bağlanmıştır. 20. fasıldan itibaren kapan ve bac vergileri ile ihtisap işleri kurala bağlanır ve ardından gelen fasıl zenaat erbabı ve üretimleriyle alakalıdır.

Kânunnâme, Azablara ilişkin hükümleri takiben sipahilerin gelirlerine göre tasnifi ile yükümlülüklerini içeren hükümlerle son bulur. Bu kânunnâmede hükümlerin olabildiğince mekan ve zamandan arındırılarak tamamen genel karakterli kaidelere dönüştürülmesi için oldukça çaba sarf edilmiştir. Kânunnâmede yer adına çok az sayıda rastlanması ve hiçbir tarihin zikredilmemesi bunun en açık kanıtı sayılabilir. Böylece kânunnâme artık İmparatorluğun her tarafında geçerli olabilecek genel hükümleri ihtiva eder hale getirilmiştir.

Zikredilen bu dört kânunnâme çok genel açılardan karşılaştırıldığında dahi karşımıza, örfi hukukun tekamülü ve hukukî standartlaşma konusunda bir tablo çıkmaktadır. Kânunnâme metinlerini izlemeye devam ederek devlet tarafından örfi hukukun nasıl tedricen genelleştirildiğini ve yazılı hukuk normları olarak imparatorluğun tamamında cari olabilecek özelliklere nasıl kavuşturulmaya çalışıldığını kavramaya devam edelim.

Ceza hukuku

Metinleri takip ederek ceza hukuku ile başlayalım. Hemen her toplumda hukukî normlar oluşturulurken ceza hukukunun öne çıkması, bizatihi sosyal ve siyasal nizam açısından taşıdığı önemle alakalıdır. Hem İslam öncesi Türk toplumlarında, hem İslamî dönemde siyasal örgütün nizamı sağlama endişesi, üretim kaynaklarının organizasyonu ve üretimin paylaşımını sağlayan düzenlemelerle başat olarak kişilerin ya da kandaş grupların karşılıklılık ilkesi doğrultusunda intikam ve kısas uygulamaları yerine, siyasî organizmanın düzeni sağlama yolunda birer hukukî norm olarak belirli düzenlemelere gitmesini zorunlu kılar. Hırsızlık, yol kesme, adam öldürme, mala ve cana tecavüz, zina gibi toplumsal ya da bireysel suçlar için failler üzerinde bireysel ve toplumsal yaptırımların kişi ya da aşiret/boy uhdesinden siyasal kurum/örgüt denetimine geçmesi/geçirilmesi bizatihi devletin teşekkülü ile alakalı bir süreçtir. Örgüt/devlet yapılanmasıyla, bu türden suçların cezalandırılmasına doğrudan organları ve temsilcileri ile karar verip uygulamayı yerine getirmekle ve denetlemekle kendisini kabul ettirmesi arzusu başat bir olgudur. Bu sebeple Türkler'de töre/yasa/örf dönüşümüne/tekamülüne daha sonradan eklenen İslamî unsurlarla birlikte Osmanlı ceza normları teşekkül etmiştir. Bu sürecin doğal sonucu olarak Kânunnâmedeki deyimiyile *ce-rime*, yani fiziki yaptırımlara ilaveten veya sadece mali yaptırımlar ön plana çıkar. Yargılama ve yaptırımı uygulama ayrı organlar tarafından fakat birbiriyle, koordineli olarak gerçekleştirilir. Kânun koyma erkini elinde bulunduran sultan/han, yargı ve ceza infaz yetkisini kendisi ya da kurumlar tarafından atanan ayrı ayrı temsilcilere tevdi etmiştir. Kadı (yargı gücü) ve Bey (sancakbeyi/subaşı/tımarlı sipahi, icra gücü) aracılığı ile yerine getirilen bu ve başka "hizmetler" karşılığında kendilerine mali gelirler tahsis edilmiş,

cezalardan tahsil edilmesi gereken *cerimeler* iki alanın temsilcilerine gelir kaydedilmiştir. Burada kamu düzeninin sağlanması bağlamında cerimelerin yerinde görevli sipahi ya da beylere gelir olarak tahsis edilmesinin hususi bir önemi vardır. Böylece kurumlaşan/devletleşen yapı, sosyal düzeni yerinde kontrol etmeyi hedeflemiş, bunda da başarılı olmuştur. Ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren değişen global/yerel sosyo-ekonomik şartlara paralel olarak sarsılan tımar rejimi ve bunun esas unsuru olan tımarlı sipahi düzenindeki değişiklikler, başka faktörlerin de devreye girmesiyle kamu düzeninde yeni bir dönemece gelinecektir. Tımarlı sipahinin yerini almaya başlayacak olan başka kontrol mekanizmaları, mevcut standartlaşmanın da sonunu hazırlayacaktır.

Ceza hukukunda Fatih Kânunnâmesi ile başlayan süreç, XVI. yüzyılın ortalarında oluşturulan kânunnâmeler ile tamamlanmış, ceza hukuku ve cerimeler ile ilgili standart bir sistem oluşturulmuştur⁶. Bu surettir ki U. Heyd, bilinen çok sayıda nüshayı karşılaştırarak ceza hukuku alanında, klasik dönemde gelinen noktayı açığa çıkartabilmiştir (Heyd 1973). Aynı türden bir karşılaştırmalı tekamül seyri tablosu, Osmanlı hukukunun diğer alanlarında da yapılabilir. Böyle bir karşılaştırma Osmanlı düzeninin bir çok yönünün daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Sınıfsal ayırışım

Klasik dönem Osmanlı toplumunun genel hatlarıyla askerî ve reaya olarak ikiye ayrılmasını belirleyen ve reaya sınıfının statüsünü ve bunun sınırlarını tanımlayan yaklaşım, kânunnâmelerde ifadesini bulur. Esasen böyle bir ayırım, katmanlaşmanın henüz netleşmediği/keskinleşmediği erken dönemlerde, daha gevşek olmakla birlikte yine de mevcuttur. Mesela Fatih'e ait *resm-i kısmet ve sicillâta* dair bir fermanda şu kayda rastlanır : "...ve ehli berat olan kimesneler, kendü ve cemaati askeridir. Ve tekâüd eden sipahiler cemaatiyle askeridir..." (İnalçık 1947:700,701). Kurumlaşma ve devletleşmeyle birlikte katmanlar arası çizgilerin netleşmesi hukuk metinlerinde yerini bulur ve sistem billurlaşmaya XV. yüzyılın sonlarında ancak başlar. Bu sebeple çoğu maddeleri XV. yüzyılın ortalarına doğru teşekkül eden Fatih Kânunnâmesi'nde (Kraelitz 1922) böyle bir katmanlaşma ve geçişkenlik sınırlarını belirleyen keskin hatların izine rastlamak mümkün değildir. Zira

⁶ "...Ve bād-ı havā ve cürm ve cinâyet vâqi' olduqda qânün-ı 'osmâniye mürâca'at olunub ziyâde alınmaya...", 1571 tarihli Trablus Kânunnâmesi: (Barkan, 1943: 216). 1570 tarihli Halep Kânunnâmesinde de aynı hüküm vardır. (Barkan, 1943: 206-210).

sistem ve toplum yatay ve dikey hareketlilik alanları oldukça geçişkendir. Bu bağlamda yörük teşeküllerinin yarı askerî statüde hizmet etmekte oluşu, halktan olup da sefere katılanlara askerî sınıfa geçiş demek olan tımarlı statüsü kazanma imkanı verileceğinin bildirildiği açık çağrılar (İnalçık 1981:16,17) geçişkenliğin en önemli göstergeleridir. XV. yüzyılın sonlarından itibaren söz konusu geçişkenliğin zorlaşmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bunun da en belirgin göstergesi, artık kânunnâmelerde reayanın hukukî statüsünün netleştirilmesi ve toprak üzerindeki yükümlülüklerinin daha baskın bir ifadeyle nitelendirilmesidir. Arazi tutan köylünün ekin ekme zorunluluğu, Kraelitz tarafından yayımlanan nüshada görüldüğü gibi, daha erken dönem kânunnâmelerde yerini alırken bu zorunluluğun yerine getirilmemesi durumunda uygulanması öngörülen parasal yaptırımlar (çift bozan resmi) 50 akçe civarındadır (Kraelitz 1922: 30). Daha sonraki dönemlerde bu miktar 60, 70 ve nihayet XVI. yüzyılın sonlarında 300 akçaya kadar çıkacak ve önemine binaen de detaylandırılacaktır (Y. Yücel- S. Pulaha 1995: 76, 127, var. 85)

Askerî-reaya ayrımı kânunnâmelerde askerî sınıfa mensup olanların tekekeleri üzerinden alınan *resm-i kismetin* kime gideceğine ilişkin hükümlerde yer alır. Bu bağlamda sancakbeyi, kadı, subaşı, sipahi, sultanın kulları, müderrisler, vakıf yöneticileri gibi ilmiyeye mensup olanlar ve bunların nesli, ordu hizmetindeki *yaya*, *müsellem*, *canbaz*, *voynuk* ve *tatar* grupları askeri kategoriye oluşturur. Kadı tarafından verilen belge ile camilerde görev yapanlar ve naibler bu kategorinin dışındadır. Reaya statüsü ise genel ifadesiyle köylerde oturarak defterde *raiyyet* kaydedilmiş olanlar ve nesillerinin hukukî durumlarının ifadesidir. Bu türden bir ayırışımın sadece tereke taksimi ile ilgili basit bir işlemin göstergesi olmadığı açıktır. Bu aynı zamanda katmanlaşan toplumun, katmanlar arasına konulan sınırların ve kendi içersinde hareket alanı daraltılan grupların devlet tarafından nasıl dizayn edildiğinin işaretidir. Askerî-reaya ayrımı konusunda Beldiceanu tarafından yayınlanan nüsha (1501 tarihli nüsha) ile Nuruosmaniye yazmasındaki pasajlar aynıdır. Kraelitz tarafından yayımlanan erken tarihli kânunnâmede ise ilgili hükümlerin bulunmaması anlaşılabilir olmakla birlikte, 1520'lere tarihlenebilen Münih yazmasında bulunmamasının izahı yoktur. Askerî-reaya ayrımı ve reayanın statüsüne yönelik bu tesbitlerden sonra toprak hukuk alanındaki hükümlere geçebiliriz.

Toprak hukuku ve vergiler

Kânunnâmelerin önemli bir bölümünü teşkil eden toprak hukuku, reayanın toprak meşguliyeti ve sipahi ile olan hukukuna dair hükümleri de böyle bir karşılaştırma süzgecinden geçirmek mümkündür. Ancak biz burada

sadece bazı temel noktaların altını* çizmeye ve farklılaşarak/dönüşerek/yeniden üreterek, devletin hükmünü yayma ve bunu devam ettirme eğilimiyle birlikte, hukukta standartlaşmanın alanlarına kısaca temas etmeye çalışacağız.

Kraelitz tarafından yayınlanan metinde ilk dikkati çeken husus, carî hükümlerle ilgili olarak sadece Edirne'nin zikredilmesi, Dubrovnik, Eflak ve İstanbul'un hariç yerler olarak ima edilmesidir. Bu da tanzim edilen hükümlerden bazılarının 1453 öncesine ait olduğunu kanıtlar. Bu bilgi de, kânunnâmenin tanzimi aşamasında hedef alanın, imparatorluğun Avrupa yakası olduğu izlenimini vermektedir. Aynı şekilde, Osmanlı kânun koyucusunun adına daha sonra *resm-i çift* diyeceği raiyyet vergisinin miktarının burada 22 akça olarak belirlenmiş olması (Kraelitz 1922: 29, 30) da bu fikri desteklemektedir. Bu bağlamda McGowan tarafından yayımlanan Sirem Sancağı Kânunnâmesi bir ip ucu sunar: "... resmi çift müsâvî değildir. Öte yaka sancaklarının ekserinde birbirine mugâyirdir. Kiminde artık kiminde eksik alınır. Bu sancakta tam çifti olan Müslüman reayadan yirmi ikişer akçe alınmıştır. Resm-i bennâk on iki akçadır" (B. McGowan 1983: 1,2). Bu durumdaki daha birçok sancakta görüldüğü gibi, Balkan topraklarında müslümanlardan 22 akça resmi çift alınması XV. yüzyılın ortalarından itibaren kesinleşmiş gözükmektedir (N. Beldiceanu-P. Ş. Nasturel 1991: 87, 93). Sirem Sancağı Kânunnâmesi'nde de belirtildiği gibi Asya yakası sancaklarında *resm-i çift* miktarı bir sancaktan diğerine, hatta aynı sancakta bir kazadan diğerine farklılık gösterir. Bu durumun standartlaşma eğiliminin önünde bir engel oluşturduğu düşünülebilir. Ancak farklı miktarlarda *resm-i çift* tarh edilmesinde fetih/ilhak öncesi yöresel alışkanlıkların dikkate alınması, reayanın tahammül gücü, toprağın verim durumu, başka vergilerin (öşür vs.) oranları gibi hususların birlikte değerlendirildiği ve dengenin korunmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Her hal ve karda miktarlarındaki farklılığa rağmen, *resm-i çift*, *resm-i bennâk*, muhtelif oranlardaki öşür, *resm-i zemin*, *resm-i otlak*, *resm-i kışlak*, *resm-i arus*, *resm-i küvvâre*, vs ile, gayrimüslimlerden alınan ispençe/cizye vergileri kânunnâmelerde standart vergiler olarak tebarüz etmiştir. Toprak tasarruf şekilleri ve varislere intikal biçimi de standartlaştırılmıştır. Bunlarla ilgili hükümler XV. yüzyılın ortalarından XVI. yüzyıl başlarına kadar şekillenmiş durumdadır. Diğer taraftan sancak kânunnâmelerinde açıkça görüldüğü üzere, imparatorluk sınırlarına dahil edilen yeni bölgelerde tespit edilen uygulamalar tedricen kaldırılarak yerine *Kânun-ı Osmânî* vaz olunmuştur.

Fatih Kânunnâmesi'nde farklı yerlerde zikredilen aşağıdaki maddeler, daha sonraki kânunnâmelerde hem konularına göre ayrı fasıllar halinde sıralanacak hem de genişletilip detaylandırılacaktır:

Süvari çiftliğinden ziyâde yer tutmaya, raiyyet yerin raiyyete vire, süvari güçle raiyyetin yerinden kovsa, gerü yerine gelicek tapu almaya, dahi kendü kovsa gitse, ya bir yıl yerin issuz kosa, ihtiyar süvari elinde ola, Raiyyet kendi gide tamı çulü süvarini ola (Kraelitz 1922: 27, 28).

Bir raiyyet ki yer duta, elindeki yerin muattal koyub gayri süvari yerinde ekerse iki onda vere,.. Amma süvarinin raiyyete vericek yeri olmasa raiyyet gayri yerde ekse heman yerlisüne adet üzere öşrin vere. Ve raiyyet süvarisine heman bir defa ev yapıvere, sonra gelen süvari ol çıkan süvarini yapıverdiği evi ola, raiyyete ev tekrar yaptırmaya(Kraelitz 1922:35).

“...bu yedi kulluktan ötürü akça alınsa yigirmi akça alına, ve benlakden üç veyahut altı veya dokuz akça alına” (Kraelitz 1922: 23, 28).

Her müzevvec kafir ispenç için süvarına yigirmi beş akça vere. Ve haraca yarar oğlanına dahi tamam ispenç(Kraelitz 1922:39).

Koyun resmi üç koyuna bir akça (Kraelitz 1922:27).

Kronolojik olarak ikinci sırada bulunan Beldiceanu nüshasında bu maddelerin oldukça detaylandırılmış olduğunu görürüz. Sipahinin kılıç yeri ya da hassa çiftliği olarak bilinen yerler dışında toprak tasarruf etmesi ve bunun getireceği yükümlülükler de sıralanmıştır (Beldiceanu 1967: var. 14b-15a). Aynı şekilde raiyyetin statüsü ve yükümlülükleri uzun ve detaylı bir şekilde ele alınır. Yerini yurdunu terk eden reayanın sipahisi marifetiyle 15 yıl içerisinde tekrar yerine döndürülmesi *kânun-ı kadim* olarak standartlaşmıştır. Ancak 15 yıl geçtikten sonra geri döndürülmesi men edilmiştir (Beldiceanu 1967: 51a; MY, var. 18b; NO, var. 20a) “Sipahi timarında, evvel mevkuf olan reaya çiftlikleri bütün çift ve nim çift ve dahi eksük, dahil-i defter her ne ise, sipahiye müteallikdir.... defterde adı olmayan raiyyet oğlanlarına ve karındaşlarına sahib-i timar dahl eylemek kânun-ı kadimdir, raiyyet oğlu, karındaşı raiyyetdir” (Beldiceanu 1967: 12a; MY, var. 15b; NO, var. 5a). Bu detaylardan birisi bir sonraki kânunnâmede önemli değişikliğe uğramıştır. Değişiklik öncesi durum şöyledir: “bir raiyyet fevt olsa, çiftliği olup müteaddid oğulları kalsa mezkûr çiftliği oğulları müşa’ ve müşterek tasarruf iderken biri fevt olsa anun hissesine suvari karındaşlarından tapu taleb itmek caiz değildir” (Beldiceanu 1967:var. 14a,b). Bu kaide 1501 öncesinde değişmiştir ve artık kardeşler tarafından müştereken tasarruf edilen bir çiftlikten, kardeş-

lerden birisi öldüğü zaman hissesi için sipahinin resm-i tapu talep edebileceğine dair değişiklik Münih nüshasında (MY, var.21b), “amma kânun-ı cedid-i sahih budur ki” diye başlayan pasajda verilmiştir. Nuruosmaniye nüshasında ise ilgili değişiklik, “amma bunun hilâfına hükm-i şâhi vârid olmuştur, tapu hükm olunur, şöyle biline” şeklinde nakledilmiştir (NO, vr. 6a)⁷. Aynı değişiklik daha sonraki kânunnâmelerde, artık iptal edilen husus verilmeden kayda geçirilecektir.

Çiftliğin tanımı ve resm-i çift miktarlarında da belirli bir düzenin tesis edildiği görülür. Fatih Kânunnâmesi’nde çiftliğin tanım ve yüzölçümü konusunda belirsizlik varken Beldiceanu tarafından yayınlanan nüsha ve diğerlerinde konu artık belirginleşmiş ve toprağın durumuna göre *edna*, *evsat* ve *‘alâ* kategorilerine göre 60-150 dönümlük bir arazi olduğu kaydedilmiştir (Beldiceanu 1967: var. 45a; MY, var. 6b-17a)⁸. Tam çiftlik miktarı yer tasarruf eden bir raiyyetin her sene Bursa müdüyle 4 müd tohum ekmesi mecburiyeti standart hale getirilmiştir. Bu hüküm Kraelitz nüshasında Edirne müdüyle 2 müd olarak tanımlanmıştır (Kraelitz 1922:34). Fatih Kânunnâmesi dışındaki diğer kânunnâmelerde, hariçten ekilen yerlerin statüsü ve bu topraklar için istenecek *resm-i dönüm* miktarı da standart haldedir (Beldiceanu 1967: var. 45a; MY, var.15b).

Kânunnâmelerde vergi hukuk ile alakalı olarak resm-i çift, nim çift vergilerinde bölgeler arasında farklılıklara rağmen, en azından sistemde ve bu verginin tahsil zamanına dair konularda birlik sağlanmaya çalışılmıştır. Hatta XVI. yüzyılın başlarında imparatorluğa yeni katılan Arap vilayetlerinde, eski uygulamaların kaldırıldığı, bunun yerine *Kânun-ı Osmanî* gereğince *resm-i çift vaz olunduğu* kaydı bölge kânunnâmelerinde de mesturdur⁹. Kesin olan ise 12 akçalık *resm-i bennâk* ile müstakil *kâr-ü kisbe kâdir* mücerredlerden, duruma göre vergi tarh edilmesi kaidesidir (NO, var. 10a; MY, var 15a.)¹⁰.

⁷ Ortak işlenen çiftlikte ölen kardeşin yerinin tapu resmi ile verildiğine dair hükümler sadece kânunnâmelerde var değildir. 1501 tarihli Ahkam Defterinde konuyla ilgili çok sayıda misal bulunmaktadır. Bkz. İlhan Şahin-Feridun Emecen, (1984: 12, 20, belge no: 38, 68).

⁸ “Kanun-ı Sultanîde bir çiftlik yir, Burusa müdüyle on iki müdlik yirdir...”, (NO, var, 26b).

⁹ N. Göyünç, (1991: 157); Maraş Kânunnâmesi için bkz. R. Yinanç-M.Elibüyük, (1988:7).

¹⁰ “.ve bennak ekinlü olsa ekinlü resmi ki on iki akçadur ol alınur..”, (Beldiceanu 1967 var. 25r); Genel Karakterli kânunnâmelerin bu hükümleri sancak kânunnâmelerine de yansımıştır. Mesela bkz. Malatya Kânunnâmesi, R. Yinanç-M. Elibüyük, (1983); M. A. Ünal, (1999: 183).

Bu durumu belirleyen hükümler aynıdır. Aynı şekilde, hangi hububat türlerinden ne miktarlarda öşür ve salariyye, hangilerinden öşre bedel akça alınacağı hususu da belirli bir standardizasyon gösterir. Benzer bir standartlaşmayı *resm-i otlak*, *resm-i kışlak*, *resm-i ağnam* (daha sonra iki koyuna bir akça olarak yükseltilecek ve her yerde aynı miktar cari olacaktır¹¹), kovan vergisi ve değirmen vergilerinde de görmek mümkündür.

Standartlaşmanın net bir şekilde görüldüğü diğer alanlardan bir tanesi de, kadıların yaptıkları işlemlerden aldıkları harçlarla ilgili hükümlerdir. İlgili hüküm, Beldiceanu tarafından neşrolunan nüshada ve Nuruosmaniye yazmasında şöyledir: “resm-i mekâteb/katib dahi eimme-i müctehidinden vâki olan akvâl-i muhtelife [üzere] alınurdu; sonradan on yedi akça tayın olub...”. Nispeten geç tarihli Münih (1520’ler) yazmasında hüküm şöyledir: “Resm, eimme-i müctehidinden vâki olan akvâl-i muhtelife üzerine alınırdu; sonra yigirmi altı akça alına [diyü emrolunub], yigirmi ikisi kadının, ikisi naibin, ikisi katibin ola” (MY: var. 42b). Aynı şekilde bu nüshada binde yirmi olan resm-i kısmet miktarı sonradan binde yirmi beşe çıkartılmış ve naib binde üç ve katib de binde ikilik hisseyi alır olmuşlardır (Beldiceanu 1967: var. 34b; MY: var. 43a). Esasen Beldiceanu tarafından neşredilen 1501 tarihli nüshada yer alan oranların düzenlenme tarihi tam olarak 1479’dur (H. İnalçık 1947: 700-701; A. Akgündüz 1990: 586). Belli ki XVI. yüzyılın başlarında bu oranlar yükseltilmiş ve kadılar tarafından yapılan diğer işlemler için de tarifeler konmuştur.

Bu türden örnekleri çoğaltmak ve *Kânun-ı Osmanî*’nin oluşum ve teşekkül seyrinin aşamalarını madde madde olmasa bile, temalar halinde takip etmek mümkün olmaktadır. Toplumun katmanlaşması ve kânunlaşma prosedürünün birbiriyle paralel yürüdüğü ve birbirini şekillendirdiğinin altını çizmek gerekir. XV. yüzyılın ortalarından XVI. yüzyılın ortalarına kadar *Kânun-ı Osmanî* artık klasik formunu almış, ülkenin tamamında bir adlî, idarî, kazaî alanlar ile vergi konusunda bir referans kaynağı olmuştur.

Yukarıda sıralanan ceza hukuk, askeri-reaya ayrımı, toprak tasarrufu ve vergi alanlarının dışında kalan konularda da hukukî birliğin sağlanmaya çalışıldığını görmek mümkündür. Özellikle birliğin ve standartlaşmanın nispeten daha kolay gibi gözüktüğü, yürük, yaya, müselleme, sipahi, azab vs gibi belirli gruplara yönelik düzenlemeler, daha süratli bir şekilde uniform hale getirilmişken, imparatorluğun değişik yerlerinde, hatta aynı sancak içerisinde

¹¹ Beldiceanu, (1967: var. 25b); MY, (var. 29a). “... amma Vidin sancağında üç koyuna bir akça resm alınmak mukarrerdir..”. (NO, var. 10b).

değişik kaza ve nahiyelerde farklı uygulamaların bulunduğu üretim faaliyetlerine dair konularda ve bunların vergilendirilmesi için yapılan düzenlemelerde, standartlaşma daha genel karakterli ve bazen de yavaş olabilmektedir. Bu bağlamda sancak kânunnâmeleri, artık sadece mahallî, çok özel ayrıntıların düzenlendiği metinler olarak tasarlanmaya başlamıştır. Buna karşın, ayrıntıların fazla olmadığı ya da keskin olmadığı yerlerde, bazen tahrir defterinin ilk sayfalarında bulunması mutlak olan ilgili sancağın kânunnâmesine yer verilmemiş, bunun yerine sadece bir cümle ile *Kânun-ı Osmanî*'ye müracaat olunması gerektiği kaydedilmiştir. Bunun bir örneği 951 (1544/45) tarihli 967 numaralı Kayseri Tahrir Defterinin baş kısmında mevcuttur. Kayıt aynen şöyledir: “Kayseriyye'nin kânunnâmesi bunda yazılmak unvân-ı defterde işaret olunmuş idi, sonra cümle kavânin bir yerde yazılmak münasib görülmeğın anda tahriri kılındı; ol mahalle inde'l-hâcet mürâcaat oluna”¹². Bu hükümden yola çıkarak sancak kânunnâmelerinin öneminin kalmadığını ifade etmek doğru olmaz ancak, *Kânun-ı Osmanî*'nin artık bir yerde toplandığına ve o ölçüde hukuk sisteminde birliğin tesis edildiğine işaret eder. Sancak kânunnâmelerinde bölgesel ayrıntılar ele alınmaya ve ilgili hükümler yürürlükte kalmaya devam edecektir. Bu kaydın işaret ettiği “cümle kavâninin bir yerde yazılmak” ibaresi, bize Topkapı Sarayı Revan Köşkü Yazmaları arasında 1935 ve 1936 numaralarda kayıtlı iki kânunnâme nüshası ile Paris Bibliotheque Nationale'deki Fonds Turc'de 35 ve 85 numaralarda kayıtlı diğer iki kânunnâmeyi hatırlatmaktadır. Zikrolunan bu dört kânunnâmenin ilk bölümleri genel karakterli kânunnâme kopyalarından oluşurken, devam eden sayfalarda değişik askerî, gümrük ve vergi konularına ait özel kânunnâmeler sıralanmıştır. Bu bağlamda, Nuruosmaniye yazmasının da, böyle geniş hacimli, yani öncesinde bir genel kânunnâme, devam eden sayfalarda da bazı sancak kânunnâmeleri ve maden, gümrük, askeri gruplar vs. dair özel kânunnâmelerin bulunduğu, büyük kânun mecmualarına geçişte deneme niteliğindeki ilk nüshalardan olduğu düşünülebilir. Zira nüshanın 34 yaprağından itibaren (toplam 46 varaktır) çeşitli fermanlar, Aydın Sancağı Kânunnâmesi (35a-39b), kapan ve (39b-40a) gümrük (40a-40b) kânunnâmesi ile devam eder ve tahrir usulüne ilişkin bir kânun ile son bulur.

Sonuç

Fatih döneminin kânunlaşma ve standartlaşma açısından bir başlangıç teşkil ettiğini ifade etmek gerekir. İlk önce cerimeleri ihtiva eden ceza kânunnâmesi standart hale gelmiş ve imparatorluğa XVI. yüzyılın ortalarına doğru tam olarak eklenen Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'daki sancak-

¹² Başbakanlı Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığı, (İstanbul), *TD*, 976, var 1.

ların kânunnâmelerinde “Ve bâd-ı havâ ve cürm ve cinâyet vaki’ oldukda **kânûn-ı ‘osmâniye mürâca‘at** olunub ziyâde alınmaya”¹³ kaydı konularak cerime ve bâd-ı hevâ bahislerinin tekrarlanmasına gerek duyulmamıştır. Osmanlı hukukunun diğer alanlarına göre; ceza hukuku ve cerimelerle ilgili kaidelerin XV. yüzyılın son çeyreğinde tekmiil hale getirildiğini ve standartlaştırıldığını ifade etmek yanlış olmayacaktır. Kamu, vergi, toprak hukukunun ve özel gruplara yönelik düzenlemeleri içeren hükümlerin standart hale getirilmesini de XVI. yüzyılın ortaları olarak tarihlendirmek yanlış sayılmaz kanaatindeyiz. Beldiceanu tarafından neşredilen kânunnâmede yer alan ve yukarıda zikrettiğimiz kayıt, Osmanlı kânun koyucusu ve hukuk bürokrasisinin, en azından biçim ve içerik olarak fermanlar külliyyatından kânunnâmeye geçişi temin ettiğinin kanıtıdır. Hukuki sistemin, farklı yer ve zamanlarda yazılan ferman ve/veya yasaknâmelerden yola çıkarak, bunların içeriğini birleştirip bab ve fasıllar halinde müretteb bir kânunnâme formuna ulaşmasında, Fatih Sultan Mehmet özel bir role sahiptir. Osmanlı kânun koyucusu bu Sultanî hükümlerden hareketle *Kânun-ı Osmanî*’yi teşekkül ettirmiş ve imparatorluğun her yanında cari hale gelmesi için tedricen ve olabildiğince, standartlaşmayı gerçekleştirmeye çalışmıştır. Zaten bu sayededir ki, daha XVI. yüzyılın başlarından itibaren toplumun hemen hemen her katmanında ve başta toprak ve vergi hukuk alanlarında olmak üzere, her alanda *Kânun-ı Osmânî*’ye yoğun bir müracaat/atıf vardır. Daha XV. yüzyılın son çeyreğinden itibaren resmi belgelerde kendi ifadesini bulan bu temel referans kaynağı, bazen değişerek/dönüşerek bazen en eski hükümlerini muhafaza ederek, toplumun her kesimi için, hem yönetilenlerin birbirleriyle olan ilişkilerinde, hem de yönetici-yöneten ilişkilerinde ve daha da önemlisi, toplum-devlet ilişkilerinde bir dayanak noktası haline gelmiştir. Komşusu tarafından arazisine müdahale edilen bir çiftçi; babalarından kalan çiftliği müşterek mutasarrıf iken ölen kardeşinin yerini, tapu resmi ödeyerek aldığı halde hissesini ekip-biçemeyen bir köylü; raiyetinden vergi toplamakta güçlük çeken bir sipahi; tımarına sancakbeyi tarafından dahl edilen tımarlı; yayalık yerine sipahi tarafından müdahale edilen bir müselleme; sipahisinden eziyet gören bir reaya; sipahiye altı ay yürüyen değirmeni için ödlediği resimden gayri, mevkufçunun da kendisinden vergi istediği bir değirmenci; avarız vaki olunca, komşularının avarız vermemesi üzerine kendi yüklerinin arttığını söyleyen şehirli; hemen her kesimden Osmanlı insanı mahkemede ya da Divan’da hakkını ararken her defasında, “Kânun-ı Osmâniye mugâyir” ya da “Kânun-ı Osmânî mücebince” diyerek söze başlamakta, veyahut sözünü bitirmektedir. Aynı şekilde, sorunun, “Kânun-ı

¹³ Trablus Kânunnâmesi (1971) için bkz. Barkan (1943:216). 1570 tarihli Halep Kânunnâmesi’nde de aynı hüküm mevcuttur. (Barkan 1943:206-210).

Osmanî” çerçevesinde ele alınarak teftiş edilmesini, bazen eski hükmü bazen yeni kânunu hatırlatarak, meselenin “Kânun-ı Osmanî” dahilinde halledilmesini, “kânuna ve şer'e muhalif iş ettirilmemesini” isteyen merkezi idarenin de dayanak noktası *Kânun-ı Osmânî*'dir. Kânunnâmelerde sıkça geçen “bu kânun vaz' olundu”, “kânun budur”, “kânunumdur”, “kânun değildir”, “kânuna muhalifdir”, “kânuna muhalif iş itdirmeyesiz” ibarelerinde hep o *Kânun-ı Osmânî*'nin gücüne işaret vardır. Erken dönem şer'iyye sicillerinde ve 1501 tarihli Ahkam Defteri'nde (İ. Şahin-F. Emecen 1984) geçen yüzlerce kayıt, Osmanlı toplumu tarafından içselleştirilen bu kânun ve hukuk nasyonunun açık birer ifadesidir. Tüm bunlar, *Kânun-ı Osmânî* kavramının, nasıl ve hangi derinlikte Osmanlı tebasına nüfuz ettiğinin/benimsendiğinin bir göstergesidir. Zaten XVII. yüzyılın ortalarından itibaren, Osmanlı siyasal elitinin hep geri dönmeyi temenni edecekleri ve yeniden cari kılmayı isteyecekleri *Kânun-ı Kadim* de artık standartlaşmış/klasikleşmiş bu *Kânun-ı Osmanî*'dir. Oysa toplum ve kurumlar dinamik bir yapıdadır ve zaman içerisinde önemli değişiklikler gösterecektir. Bu değişimin hukuk metinlerine yansımaları ise başka bir çalışmanın konusudur. Bu çerçevede ileride yapılacak daha geniş makyaslı karşılaştırmalar, bu sürecin işleyiş, değişimi/yeniden üretimi ve *Kânun-ı Osmanî*'nin niteliğini daha net bir şekilde ortaya koyabilir. Karşılaştırmalar sadece içerik olarak değil, orta vadede üslup ve biçim olarak ve aynı zamanda uygulama örnekleri ile pekiştirilerek yapıldığı takdirde tablodan anlaşılabilir sonuçların elde edilmesi mümkündür. Ancak bu şekilde devletleşme/kânunlaşma sürecinde yeni kuramsal yaklaşımlar denebilir, tartışmalar daha sağlam bir zemine oturtulabilir.

Kaynakça

- AKGÜNDÜZ, Ahmet, (1990). *Osmanlı Kânunnâmeleri, ve Hukuki Tahlilleri, I. Kitap: Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kânunnâmeleri*, İstanbul, Fey Vakfı Yay.
- ANHEGGER, R.- İNALCIK, H., (1956). *Kânunnâme-i Sultânî ber müceb-i Örf-i Osmanî*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay.
- BARKAN, Ö. Lütfi, (1943). *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları I, Kânunlar*, İstanbul.
- BELDICEANU, Nicoara, (1967). *Code de lois coutumières de Mehmed II*, (*Kitâb-ı qâvânîn-i örfiyye-i 'osmânî*), Wiesbaden.
- BELDICEANU, Nicoara- NASTUREL, Peter Ş., (1991). “Droits sur la terre de labour dans les Balkans et en Anatolie à l'époque ottomane (XIVe-XVIe siècles)”, *Südost-Forschungen*, Band L (Münih), s. 61-118.
- GÖYÜNÇ, Nejat, (1991). *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991, Türk Tarih Kurumu Yay.

- HASSAN, Ümit, (2001). *Osmanlı. Örgüt-İnanç-Davranış'tan Hukuk-İdeoloji'ye*, İstanbul, İletişim.
- HEYD, Uriel, (1973). *Studies in old ottoman criminal law*, Ed. V. L. Menage, Oxford.
- İNALCIK, Halil, (1981). "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler", *Türk Tarih Kurumu, Belgeler*, C. X, Sayı: 14, s. 1-91.
- İNALCIK, Halil, (1959). "Osmanlılarda raiyyet Rusumu", *Belleten*, (Ankara), XXIII/92, s. 575-610.
- İNALCIK, Halil, (1947). "Bursa Şeriyeye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", *Belleten*, C. XI, (Ankara), s. 693-708.
- KOÇ, Yunus, (1997). *La fixation par écrit des lois ottomanes et le rôle des codes de lois. Etude accompagnée de l'édition du manuscrit de Munich : Tur 111 (XVe-XVIe siècles)*. Université de Paris I, Pantheon-Sorbonne, (Yayınlanmamış Doktora tezi), Paris.
- KRAELITZ, Fr. Greifenhorst, (1922). "Kânunnâme Sultan Mehmeds des Eroberers, Die ältesten osmanischen Straf- und Finanzgesetze", *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, I, (Vienne), s. 13-48.
- McGOWEN, Bruce, (1983). *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay.
- MY: Münih Yazması; *Kânunnâme-i Âl-i Osman*, Bavyera Devlet Kütüphanesi, Münih, Font: Turc No: 111.
- NO: Nuruosmaniye Yazması; *Kânun-ı Sultan Süleymân Han*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, no: 4049.
- ÖZCAN, Abdülkadir, (1982). «Fatih'in Teşkilat Kânunnâmesi ve Nizam-ı Alem İçin Kardeş Katli Meselesi», *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. XXVII/33, s. 7-56.
- ŞAHİN, İlhan- EMECEN, Feridun, (1984). *Osmanlılarda Divan-Bürokrasi-Ahkam: II. Bayazid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkam Defteri*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.
- ÜNAL, Mehmet Ali, (1999). *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay.
- YINANÇ, Refet- ELİBÜYÜK, Mesut, (1983). *Kânuni Devri Malatya Tahrir Defteri*, Ankara, Gazi Üniversitesi Yay.
- YINANÇ, Refet- ELİBÜYÜK, Mesut, (1988). *Maraş Tahrir Defteri (1563)*, C. I, Ankara, Ankara Üniversitesi Yay.
- YÜCEL, Yaşar- PULAHA, Selami, (1995). *I. Selim Kânunnâmesi (Tirana ve Leningrad nüshaları) (1512-1520)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay.